

گفتمان ادبیات سیاسی ایران

در آستانه دو انقلاب

دکتر علی اکبر امینی

انتشارات اطلاعات

تهران - ۱۳۹۰

سرشناسه: امینی، علی اکبر، ۱۳۳۳ -
عنوان و نام پدیدآور: گفت‌وگو ادبیات سیاسی ایران در آستانه دو انقلاب / علی اکبر امینی.
وضعیت ویراست: [ویراست ۲]
مشخصات نشر: تهران: اطلاعات، ۱۳۹۰
مشخصات ظاهری: ۳۸۱ ص.
شابک: 978-964-423-842-0
یادداشت: ویراست قبلی: سیرنگ، ۱۳۸۱.
یادداشت: کتابنامه: ص. ۳۶۳ - ۳۸۱؛ همچنین به صورت زیرنویس.
یادداشت: نمایه.
موضوع: سیاست در ادبیات
موضوع: ادبیات فارسی - قرن ۱۴
موضوع: ایران - زندگی فرهنگی
موضوع: شناسه افزوده.
رده بندی کنگره: ۱۳۹۰ - ۸ الف ۸۷ ص / PIR ۳۴۴۲
رده بندی دیویی: ۸۴۳۱ / ۸
شماره کتابشناسی ملی: ۷۲۴۷۳۴۲

انتشارات اطلاعات
تهران: خیابان میرداماد، خیابان نفت جنوبی، روزنامه اطلاعات، شماره پستی ۱۵۴۹۹۵۳۱۱۱
تلفن: ۲۹۹۹۳۲۵۶
فروشگاه مرکزی: بزرگراه حقانی، روبروی ایستگاه مترو، ساختمان روزنامه اطلاعات، تلفن ۲۹۹۹۳۶۸۶
فروشگاه شماره (۱): خیابان انقلاب اسلامی، روبروی دانشگاه تهران، تلفن: ۶۶۴۶۰۷۲۳

گفت‌وگو ادبیات سیاسی ایران در آستانه دو انقلاب

نوشته دکتر علی اکبر امینی

ویراستار: آسانه فاروقی
طراح جلد: رضا گنجی

حروف نگار: محمد خمکین مقدم صفحه‌پرداز: فاطمه حلوانی
حروف نگاری، چاپ و صحافی: مؤسسه اطلاعات
چاپ اول: ۱۳۸۱ چاپ دوم: ۱۳۹۰ شمارگان: ۲۱۰۰ نسخه

قیمت: ۵۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۴۲۳-۸۴۲-۰
ISBN: 978-964-423-842-0

Printed in Iran همه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

فهرست

پیش گفتاری بر چاپ دوم.....	۱۳
پیش گفتار چاپ نخست.....	۱۷

بخش اول: کلیات

فصل اول / سبک و شیوه کار.....	۲۳
انواع نقد.....	۲۵
نقد ساختارگرایی.....	۲۷
ساختگرایی تکوینی.....	۲۸
نقد جامعه‌شناختی.....	۳۱
فصل دوم / مبانی نظری و تعاریف.....	۳۵
گفتمان چیست؟.....	۳۵
گفتمان و جنگ فرهنگی.....	۴۰
گفتمان و عمل.....	۴۱
گفتمان، زور و خشونت.....	۴۳
کارکردهای مختلف گفتمان.....	۴۵

۴۹	فصل سوم / ادبیات و سیاست
۴۹	ادبیات چیست؟
۵۰	اهمیت ادب و زبان و کلام و کلمه
۵۱	اهمیت کلمه و کلام در متون مذهبی
۵۷	خطرات سیاسی رعایت نکردن بهداشت کلام
۶۱	تاریخ گفت‌وگو اغواگری
۶۴	سیاست، تعریف و حدود آن
۶۶	تکنیک و پراتیک (سیاست اخلاقی و غیر اخلاقی)
۶۸	تلازم ادبیات و سیاست

بخش دوم: گفت‌وگو ادبیات مشروطه (۱۳۲۴-۱۳۱۲ هـ.ق)

۷۵	فصل چهارم / تبارشناسی ادبیات پیش از مشروطه
۷۵	سیاست در آینه ادبیات کهن
۸۲	بنیان سیاسی زبان فارسی
۹۱	صداهای اصلی ادبیات پیش از مشروطه
۹۲	تفکر شاهنامه‌ای
۹۶	تفکر سیاوشی - عرفانی
۱۰۱	تفکر خیامی
۱۰۲	گفت‌وگو سیاست‌زدا و ضد عقلانی
۱۰۴	هم‌آغوشی عرفان و سیاست
۱۰۷	عرفان و آزادی منفی (عرفان تراژیک قدرت شکن)
۱۱۳	فصل پنجم / زمینه‌های شکل‌گیری گفت‌وگو مشروطه (۱۳۲۴-۱۳۱۴ هـ.ق)
۱۱۳	ناقدان ادبیات بی‌داغ و بی‌درد
۱۱۸	عوامل مؤثر در پیدایی گفت‌وگو معترض
۱۱۹	۱- شکست از روسیه
۱۲۰	۲- دادن امتیازات به خارجی‌ان

۱۲۲	۳- وخامت اوضاع اقتصادی
۱۲۶	۴- تأثیر ادبیات مجاور
۱۳۴	۵- ورود امواج مدرنیته
۱۴۱	فصل ششم / جلوه‌ها و ابزارهای گوناگون گفتمان مشروطیت (۱۳۲۴- ۱۳۱۴ ه.ق).....
۱۴۲	روزنامه
۱۴۴	تاریخ ورود روزنامه به ایران
۱۴۵	روزنامه‌های دولتی
۱۴۸	روزنامه‌های غیردولتی
۱۶۱	شب‌نامه
۱۶۳	چاپ و نشر کتاب
۱۶۶	آثار بزرگ‌شش‌گن
۱۶۹	سیاست‌نامه
۱۷۷	اندرزنامه
۱۸۱	سفرنامه
۱۸۷	تصنیف و ترانه
۱۹۱	طنز
۲۰۱	فصل هفتم / چهره‌های برجسته گفتمان سیاسی مشروطه
۲۰۱	میرزا علی اکبر طاهرزاده صابر
۲۰۲	میرزا فتحعلی آخوندزاده
۲۰۴	میرزا آقاخان کرمانی
۲۰۷	عبدالرحیم طالبوف
۲۰۹	میرزا ملکم خان
۲۱۱	میرزا محمد صادق امیری
۲۱۶	ایرج میرزا
۲۱۸	ابوالقاسم عارف قزوینی
۲۲۱	زبان دوران مشروطیت

بخش سوم: گفت‌مان ادبیات سیاسی سالهای (۱۳۵۷-۱۳۵۰)

فصل هشتم / زمینه‌های پیدایی گفت‌مان دهه ۵۰.....	۲۳۱
رابطه تحولات اجتماعی و اقتصادی با تحولات گفت‌مانی.....	۲۳۵
واقع‌گرایی سوسیالیستی و نخستین پیشاهنگانش.....	۲۳۹
اولین کنگره نویسندگان ایران.....	۲۴۵
چهره‌های متأثر از کنگره: نیما، دولت‌آبادی، بهرنگی و.....	۲۴۸
نقد واقع‌گرایی سوسیالیستی.....	۲۵۸
گفت‌مان شبه‌نیهایلیستی و چهره برجسته‌اش «مهدی اخوان ثالث».....	۲۶۲
فصل نهم / گفت‌مان غیریت پرور، میراث رآلیسم سوسیالیستی.....	۲۷۱
غیریت‌دور نزد متفکران خارجی.....	۲۷۲
چهره‌های گفت‌مان غیریت‌ساز در ایران.....	۲۷۶
آل احمد، صمد بهرنگی، شاملو و دولت‌آبادی.....	۲۷۶
احمد شاملو، چهره شاخص گفت‌مان غیریت.....	۲۷۹
شاملو، آوانگاردیسم و جنبه‌های مثبت و منفی آن.....	۲۸۳
محمود دولت‌آبادی و تحلیل اثر برجسته‌اش «کلیدر».....	۲۸۵
سینمای غیریت‌ساز ایران در دهه ۵۰.....	۲۸۸
غیریت در گفت‌مان معترض مذهبی و چهره‌های برجسته‌اش.....	۲۹۷
سید جمال‌الدین اسدآبادی، اقبال لاهوری، علی شریعتی.....	۲۹۷
فصل دهم / گفت‌مان عاطفه‌گری و جلوه‌هایش.....	۳۰۷
تعزیه و روش‌های گوناگون گریاندن.....	۳۰۷
اهمیت سیاسی عاطفه‌گری.....	۳۰۷
زبان عاطفه‌گری.....	۳۱۴
فصل یازدهم / عوامل مؤثر و سازنده گفت‌مان دهه ۵۰.....	۳۱۹
تلویزیون، عامل مهم پدیده دوفرنگی.....	۳۱۹
موسیقی.....	۳۲۳
اصلاحات ارضی.....	۳۲۵

۳۲۷	افزایش درآمدهای نفتی.....
۳۲۹	جشن هنر، نماد دیگر پدیده دوفرهنگی.....
۳۳۱	مطبوعات و شعارها.....
۳۳۷	فصل دوازدهم / تأثیر گفتمان مجاور.....
۳۳۷	گفتمان بحران «حس تاریخی».....
۳۳۹	تأثیر گفتمان خارجی.....
۳۴۲	گفتمان قدرت ستیز.....
۳۴۸	چهره برجسته گفتمان قدرت ستیز: محمدرضا شفیعی کدکنی.....
۳۵۳	سخن پایانی.....
۳۶۳	منابع.....

پیش گفتاری بر چاپ دوم

انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی این دو پدیده شگفت انگیز تاریخ یکصد ساله اخیر ایران، اگر به درستی شناخته و شناسانده شوند، می توانند نقاب از رخ بسیاری از رازها و رموزها و خوی ها و بایدها و نبایدها برکشند. در هر دو انقلاب، نشان های برجسته ای از صفا، ساده دلی، ایثار، وطن دوستی، عدالت جویی و آزادی خواهی می توان یافت، همچنان که می توان جای پای حقد و حسد و کینه و توطئه و نهمت و دروغ را نیز بر سنگ فرش کوچه های تاریخشان دید!

در میان کسانی که در مورد این دو پدیده سخن گفته اند، هم قلمهای سلیم و سالم دیده می شود و هم قلمهای کینه توز و انتقام جو و حتی در پاره ای موارد دروغ زن و در یک کلام ناسالم! به ویژه صاحب قلمانی که به نوعی در دام اسطوره ایدئولوژی افتاده اند، بیشتر در معرض وزش بادهای مسموم و سموم ویرانگر لاف و گزاف قرار دارند.

از این روی لازم است خواننده روایت این دو انقلاب همواره هشدار حافظ را پیش چشم داشته باشد که:

دور است سر آب از این بادیه هشدار تا غول بیابان نفریبد به سراب
 غولهای بیابانی در اینجا آناند که مُغرضانه می‌نویسند و دانسته به
 بیراهه می‌روند. حال یا به نیت دفاع از خود و یا گروه و طبقه خود یا به قصد
 کین توزی و به دلیل انتقام‌کشی و دشمن‌کامی و یا برای پررنگ کردن جای
 پای خویشان در تاریخ و یا تقویت جبهه و دسته خویش!

به بیان دیگر، گروهی در پی آنند که بر سر خود آب توبه بریزند و
 گروهی نیز برسر آنند که خود را وارثان انحصاری هر دو انقلاب بدانند!
 در این میان کاسب‌کارانی نیز یافت می‌شوند که بیشتر به حطام دنیوی
 می‌اندیشند و قلم را بر این محور می‌چرخانند!

اما در مورد وقوع این دو انقلاب فرضیات گوناگونی مطرح شده است.
 در این پیش‌گفتار جای پردازش این فرضیه‌ها نیست ولی فرضیه‌ای که به
 گمان نویسنده این اثر از روایی و کارایی بیشتری برخوردار است، فرضیه
 فرهنگی است. به این معنی که فرهنگ در معنی گسترده‌اش، مهمترین
 عامل شکل‌گیری و پیروزی این دو انقلاب بوده است. این فرهنگ را بیشتر
 به شکل ادبیات سیاسی و در قالب گفتمانی می‌توان تبیین کرد. در اینجا
 منظور از گفتمان و رویکرد گفتمانی، مجموعه عوامل تأثیرگذار بر ذهن و
 زبان و رفتار و کردار مردم است؛ از دین و مذهب و ایدئولوژی گرفته تا شعر
 و ادب و هنر. از شعارهایی با درون‌مایه مذهبی و اجتماعی و اقتصادی و
 سیاسی گرفته تا موسیقی و ترانه و تصنیف و نمایش و روزنامه و شب‌نامه!
 به همین دلیل در این کتاب از همه این عوامل به ایجاز و اختصار سخن
 به میان آمده است پیش از به پایان بردن این آغاز، در مورد این اثر یادآوری
 چند نکته ضرور می‌نماید:

۱- پرهیز از حاشیه‌پردازی و پرگویی و روده‌درازی! چون همواره

بر این عقیده بوده‌ام که «کوچک زیباست».

۲- هر چند، گاهی و به ناگزیر برای واکاویدن ریشه‌های مطلب سفری به دل تاریخ داشته‌ام اما تمرکز اصلی بر روی دو دهه بوده است، یکی دهه پیش از انقلاب مشروطه یعنی سالهای ۱۲۸۵-۱۲۷۵ و دیگری دهه و یا هفت سال پیش از انقلاب اسلامی ایران یعنی ۵۷-۱۳۵۰. از این روی اگر نام بسیاری از نامداران وادی ادبیات بویژه معاصران در این اثر به چشم نمی‌خورد، به این دلیل است که آنان در این دوره نمی‌گنجیده‌اند!

۳- جدیدترین دیدگاههایی را که از سوی صاحب‌نظران و دین‌شناسان، درباره موضوعات مورد نظر ارائه شده است، به چاپ جدید کتاب افزوده‌ام. هر چند از نظر کمی بر روی هم از چند بند تجاوز نمی‌کند.

سرانجام اینکه بر خود لازم می‌دانم از مجموعه مدیران، کارشناسان و دیگر دست‌اندرکاران انتشارات وزین اطلاعات، سپاسگزاری کنم. خداوند اجرشان دهد!

علی اکبر امینی

دیماه ۱۳۸۹

www.ketab.ir

پیش گفتار چاپ نخست

«الهی ای بهشت و جوی چه نازم، مرا دیده‌ای ده که از هر نظر بهشتی سازم.»

(خواجہ عبداللہ انصاری)

در روزگاری که دیگر به قول اوکتاو یو باز، «بهداشت کلام» رعایت نمی‌شود و واژه‌ها به راحتی در پیش پای منافع گویندگان و نویسندگان قربانی می‌شوند یا از معنی تهی می‌شوند و یا دچار تحریف و تغییر، دفاع از واژگان و یا دست کم گوشزد کردن حرمت و حریم آنها اهمیت ویژه‌ای دارد.

اگر قدرت - این بت مکار و پرفریب و رعناي علم سیاست - امروزه بیش از هر زمان خود را در پشت گفتمان و زبان و کلام پنهان می‌کند؛ پس بر همه پژوهشگران علم سیاست و علوم اجتماعی و آنان که به هر دلیلی خود را در برابر انسان و در پیشگاه گیتی مسئول می‌دانند، لازم است که وارد این گونه مباحث شوند. اکنون دیگر علم سیاست از قالب تنگ غیراخلاقی و ماکیاولی خویش بیرون زده است و به هر جا و هر گوشه و هر نکته‌ای که خطری برای انسان و موجودیت و اکنون و آینده‌اش

تولید کند، سر می‌کشد؛ از آلودگی محیط زیست و خطر کویری شدن جنگل‌ها و دشت‌ها گرفته تا واژه‌هایی که از معنا تهی شده و یا تحریف شده‌اند، همگی با سیاست و مسئولیت‌پذیری سیاسی سر و کار دارند و علم سیاست آنها را می‌کاود، زیرا این مسائل ارتباط مستقیمی با نیکبختی و سعادت انسان دارند و حتی «بودن یا نبودن» انسان به اینها وابسته است، موضوعاتی که بیشتر به حوزه فرهنگ مرتبط می‌شوند و در حال حاضر حرف اول را در محافل دانشگاهی اروپا و آمریکا می‌زنند. ما که معمولاً با درنگ وارد این مباحث می‌شویم، در این مورد هم سنت‌شکنی را روا نداشته و خیلی دیر وارد مباحث زبانی و زبان‌شناسی جدید و زبان سیاسی و نیز گفت‌وگو شده‌ایم؛ حتی می‌توان گفت؛ هنوز هم کسی وارد این مباحث نشده است؛ این اثر به مثابه قطره‌ای است که بر روی دریای کرانه ناپدید ادب و فرهنگ ایران فرو می‌چکد و مدعی کشف و اکتشافی هم نیست؛ اما آرزومند است که فتح‌یابی باشد برای مطالعات همه‌جانبه و عمیق و گسترده این ادبیات «غریب» افتاده «غریب» به این معنی که هنوز بسیاری از ابعاد، اجتماعی، انسانی، سیاسی، فلسفی، عرفانی و زیباشناختی آن مورد بحث و نقد گسترده قرار نگرفته است. چه کسی می‌تواند منکر شود که تنها فردوسی و مولانا هر یک به تنهایی دنیایی از اندیشه و اندرزند برای این دنیای نیازمند به اندیشه که برخلاف ظاهر به تعبیر استادانه کارل پوپر دچار فقراندیشگی و فقر عقلانیت است. تا چه رسد به آنکه خواسته باشیم همه این قله‌های سر بر آسمان‌سای ادب و فرهنگ ایران‌زمین را از نظر بگذرانیم. البته خواننده می‌داند که هدف، تحلیل گفت‌وگویی همه‌گفتار و آثار این بزرگان نیست که کاری است غیرممکن، بل منظور این است که نظری بر گفت‌وگو سیاسی و اجتماعی بعضی از این بزرگان بیندازیم و بر یکی دو

جریان تکیه کنیم و بس، و گر نه نیک می‌دانیم که:
این راه را نهایت صورت کجا توان بست

کش صد هزار منزل بیش است در بدایت

(حافظ)

علی اکبر امینی

www.ketab.ir